

ӘОЖ 902.904 (574)
ҒТАМР 03.41.91

<https://doi.org/10.52967/akz2024.3.25.175.185>

Ортағасырлық Сарайшық қаласындағы зерттеу нәтижелері туралы (2022 жылғы далалық маусым материалдары бойынша)

© 2024 ж. Мұқтар Ә., Ахметова У., Тұрарұлы А., Жұмабаев А., Байғалиев Ж.

Keywords: archaeology, medieval settlement, room, corridor, tandyr oven, bell, pool

Түйін сөздер: археология, ортағасырлық қала, бөлме, дәліз, тандыр пеш, қоңырау, пұл

Ключевые слова: археология, средневековое городище, комната, коридор, тандырная печь, колокольчик, пұл

Abilseit Muktar¹, Ulzhan Akhmetova², Aibek Turaruly^{1*}, Amangeldi Zhumabayev¹ and Zhunys Baigaliev¹

¹Doctor of Historical Sciences, Director, State Historical-Cultural Museum-Reserve “Saraishyq”, Atyrau, Kazakhstan. ORCID: 0000-0002-7177-0710 E-mail: muktar64@mail.ru

²Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan. ORCID: [0000-0002-4274-8602](https://orcid.org/0000-0002-4274-8602) E-mail: ulzhan.a67@mail.ru

^{1*}Corresponding author, chief inspector, State Historical-Cultural Museum-Reserve “Saraishyq”, Atyrau, Kazakhstan. ORCID: [0000-0002-4671-6990](https://orcid.org/0000-0002-4671-6990) E-mail: aibek_tu@mail.ru

¹Scientific secretary, State Historical-Cultural Museum-Reserve “Saraishyq”, Atyrau, Kazakhstan. ORCID: [0000-0002-8863-5638](https://orcid.org/0000-0002-8863-5638) E-mail: tarix212@mail.ru

¹Researcher, State Historical-Cultural Museum-Reserve “Saraishyq”, Atyrau, Kazakhstan. ORCID: [0000-0001-9483-2278](https://orcid.org/0000-0001-9483-2278) E-mail: baigalievzh@mail.ru

About the results of research in the medieval settlement Saraishyq (based on the materials of the 2022 field season)

The article presents the results of archaeological work continued in 2022 at the excavation № 3 of the medieval settlement of Saraishyq. The excavation is located on the site of the settlement, in the coastal strip of the Zhaiyq River. The work carried out earlier here consisted of two stages. The first stage of work was completed in 2019. At the upper cultural layer (15th–16th centuries) family burials were revealed – crypts and dozens of single grave pits, parts of residential and utility rooms. At the second stage, in 2021, with further deepening of the excavation, the central part of the structure with rooms located along long corridors, stretched in the north-south direction and dating from the Golden Horde period, was investigated. Structurally, this building is similar to medieval establishments of the “khan” type – caravanserais where distinguished guests, travelers, merchants, and pilgrims could find accommodation. 30 m from this object there is a complex palace building – khan (inn), consisting of more than 40 rooms, discovered by archaeologist Z. Samashev in 1996–2008. This site of the settlement probably consists of a structure built for overnight caravans, travelers and pilgrims.

Source of funding: The publication was carried out within the framework of granted financing of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2023–2025, project IRN AP19678171.

For citation: Muktar, A., Akhmetova, U., Turaruly, A., Zhumabayev, A., Baigaliev, Zh. About the results of research in the medieval settlement Saraishyq (based on the materials of the 2022 field season). *Kazakhstan Archeology*, 3 (25), 175–185 (in Kazakh). DOI: [10.52967/akz2024.3.25.175.185](https://doi.org/10.52967/akz2024.3.25.175.185)

Әбілсейіт Мұқтар¹, Улжан Ахметова²,
Айбек Тұрарұлы^{1*}, Амангелді Жұмабаев¹,
Жүніс Байғалиев¹

¹тарих ғылымдарының докторы, директор,
«Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени
музей-қорығы, Атырау, Қазақстан

²тарих ғылымдарының докторы,
қауымдастырылған профессор,
Х. Досмұхамедов ат. Атырау университеті,
Атырау, Қазақстан

^{1*}корреспондент авторы, бас инспектор,
«Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени
музей-қорығы, Атырау, Қазақстан

¹ғалым хатшы, «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-
мәдени музей-қорығы, Атырау, Қазақстан

¹ғылыми қызметкер, «Сарайшық» мемлекеттік
тарихи-мәдени музей-қорығы,
Атырау, Қазақстан

Ортағасырлық Сарайшық қаласындағы зерттеу нәтижелері туралы

(2022 жылғы далалық маусым
материалдары бойынша)

Мақалада 2022 жылғы ортағасырлық Сарайшық қаласы орнындағы №3 қазбада жалғасқан археологиялық жұмыстың нәтижесі ұсынылған. Бұл жерде жүргізілген жұмыстар екі кезеңнен тұрды. Бірінші кезеңдегі жұмыстар 2019 жылы жүргізілді, жоғарғы құрылыс қабатынан (XV–XVI ғғ.) отбасылық жерасты жерлеу орындары – сағаналар мен ондаған жеке жерлеу шұңқырлары, тұрғын және шаруашылық бөлмелердің бөліктері анықталды. 2021 жылы, яғни екінші кезеңде № 3 қазбаны ары қарай тереңдетіп қазғанда солтүстік-оңтүстік бағытта созылған, ұзынша дәліздердің бойына қатарласып орналасқан бөлмелері бар алтынордалық кезеңге тиесілі ғимараттың орталық бөлігі ашылды. Құрылымы жағынан бұл ғимарат құрметті қонақтарды, жолаушыларды, саудагерлерді қабылдайтын «хан» типтес қоғамдық нысанға жақын. Бұл нысаннан 30 м-дей жерде 1996–2008 жж. археолог З. Самашев ашып зерттеген 40-тан астам бөлмеден тұратын кешенді сарай «хан» (қонақ қабылдайтын орын) ғимараты орналасқан. Қаланың бұл ауданы керуеншілер, саяхатшылар, зиярат етушілердің түнеп ғибадат етуі үшін салынған құрылыстардан тұрған деген болжам бар.

Қаржыландыру көзі: Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2023–2025 жж. гранттық қаржыландыру аясында дайындалды, жобаның ЖТН АР19678171.

Сілтеме жасау үшін: Мұқтар Ә., Ахметова У., Тұрарұлы А., Жұмабаев А., Байғалиев Ж. Ортағасырлық Сарайшық қаласындағы зерттеу нәтижелері туралы (2022 жылғы далалық маусым материалдары бойынша). *Қазақстан археологиясы*. 2024. № 3 (25). 175–185-бб.

[DOI: 10.52967/akz2024.3.25.175.185](https://doi.org/10.52967/akz2024.3.25.175.185)

Абилсеит Мұқтар¹, Улжан Ахметова²,
Айбек Тураулы^{1*}, Амангелді Жұмабаев¹,
Жүніс Байғалиев¹

¹доктор исторических наук, директор,
Государственный историко-культурный
музей-заповедник «Сарайшық», г. Атырау, Казахстан

²доктор исторических наук, ассоциированный
профессор, Атырауский университет
им. Х. Досмұхамедова, г. Атырау, Казахстан

^{1*}автор-корреспондент, главный инспектор,
Государственный историко-культурный музей-
заповедник «Сарайшық», г. Атырау, Казахстан

¹ученый секретарь, Государственный историко-
культурный музей-заповедник «Сарайшық»,
г. Атырау, Казахстан

¹научный сотрудник, Государственный историко-
культурный музей-заповедник «Сарайшық»,
г. Атырау, Казахстан

О результатах исследований средневекового городища Сарайшык

(по материалам полевого сезона 2022 г.)

В статье представлены результаты археологических исследований средневекового городища Сарайшык 2022 г., полученные на раскопе № 3. Проведенные ранее здесь работы состояли из двух этапов. Первый – выполнен в 2019 г.; в верхнем строительном горизонте (XV–XVI вв.) выявлены подземные семейные захоронения – склепы и десятки одиночных могильных ям, фрагменты жилых и хозяйственных помещений. На втором этапе, в 2021 г., при дальнейшем углублении исследована центральная часть сооружения с помещениями, расположенными вдоль длинных коридоров, ориентированных в направлении север–юг и датированных золотоордынским периодом. По структуре это сооружение близко к средневековым заведениям типа «хан» – постоянным дворам, где могли остановиться почётные гости, путешественники, купцы и паломники. В 30 м от этого объекта находится комплексное дворцовое здание, состоящее из более чем 40 комнат, открытых под руководством З. Самашева в 1996–2008 гг. Этот участок городища, вероятно, состоит из строений, предназначенных для ночлега караванщиков, путешественников и паломников.

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках грантового финансирования Комитета науки МНВО РК на 2023–2025 годы, ИРН проекта АР19678171.

Для цитирования: Мұқтар А., Ахметова У., Тураулы А., Жұмабаев А., Байғалиев Ж. О результатах исследований средневекового городища Сарайшык (по материалам полевого сезона 2022 г.). *Археология Казахстана*. 2024. № 3 (25). С. 175–185 (на каз.яз.).

[DOI: 10.52967/akz2024.3.25.175.185](https://doi.org/10.52967/akz2024.3.25.175.185)

1 Кіріспе (Мұқтар Ә.)

Ортағасырлық Сарайшық қаласы Атырау облысы Махамбет ауданы Сарайшық ауылы маңында, Жайық өзенінің оң жағалауында орналасқан. Қала орнында археологиялық зерттеу жұмыстары ХХ ғасырдың 30-жылдарынан бастап қолға алынды. 1937 жылы археолог Н.К. Арзютов кешенді қазба жұмыстарын жүргізді [Арзютов 1949]. 1950 жылы Ә.Х. Марғұлан бастаған Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясы ортағасырлық Сарайшық қаласы орнында тыңғылықты зерттеу жұмыстарын жүргізді [Марғұлан 1951: 8]. Одан кейін, ХХ ғасырдың 70–80 жылдарында археолог Л.Л. Галкин Сарайшықта зерттеу, барлау жұмыстарын өткізгенін атап өткен жөн. Ал 1989 жылдан бастап қала орнына З. Самашев жетекшілік еткен Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясы археологиялық зерттеулер жүргізді [Самашев 1996; 1998; 2003; 2005]. 2017 жылдан бері Сарайшықты жергілікті археологтар зерттеуде. 2019 жылы № 3 қазба орнын алғаш зерттеп бастаған Атырау облысы тарихи-өлкетану музейінің қызметкерлері болса, 2021 жылдан бастап «Сарайшық» музей-қорығының археологтары Қазақстан Республикасының Мәдениет және спорт министрлігі Мәдениет комитетінің 2021–2023 жж. арналған № BR10164208 бағдарламалы-нысаналы қаржыландырылған ғылыми жоба аясында одан әрі нақты зерттеулер жүргізді [Ахметова және т.б. 2022; Петров и др. 2022; 2023]. Қазба орнында көлемі ауқымды, саман кірпіштен тұрғызылған құрылыс нысаны ашылды. Оның сыртқы шегаралары 2021 жылы түгел анықталған жоқ. Қазбаны жалғастыру келесі маусымға жоспарланды.

2022 жылғы қазбадағы жұмыстардың жалпы мақсаты Сарайшықтың ХІІІ–ХV ғғ. тән құрылыс қабаттарын ашу болып табылды. Сонымен бірге қазбада анықталған нысанның аумағын айқындау және сәулеті мен табылған жәдігерлері арқылы Сарайшықтың экономикалық, сауда байланыстарын зерттеу, қаланың орта ғасырдағы рөлін саралау кіреді. 2021 жылғы қазба орта ғасырларда Сарайшық қаласының ғимараттары алдын ала ойластырылған жоспар бойынша, түзу әрі қатар-қатар тұрғызылғанын көрсетті. Ұзын дәліздің бойындағы ірі ғимарат қарапайым қала тұрғынының үйі емес, қоғамдық кешенді құрылыс болса керек. Мәдени қабаттан жәдігерлердің, түрлі бұйым қалдықтарының көптеп табылғанына қарай, қаланың үлкен мәдени-саяси орталығы болған секілді. Жәдігерлер Сарайшықтың Жошы ұлысындағы басқа қалалармен сауда байланысының болғанын білдіреді. Сондай-ақ экономикалық байланыстардың ауқымы қала тұрғындарының Алтын Орда мемлекеті кезеңіндегі мәдени сипатын саралауға көмектеседі.

2 Зерттеу әдістері мен материалдар

2.1 Зерттеу әдістері (Ахметова У., Тұрарұлы А., Жұмабаев А.)

Қазбада қалаларды зерттеудің эмпирикалық қалыптасқан әдістемесі қолданылды, яғни, табылған барлық заттарды белгілей отырып, мәдени қабаттар ашылды. Белгілеу жұмыстары сызба, сипаттау және фотосуретке түсіру арқылы тіркеліп отырды. Жұмыс барысында ғимарат аумағын, жоспарын анықтау мақсатындағы қазба түрі қолданылды, анықталған ғимараттың көлемді болуына байланысты қазба алаңы жан-жағына қарай кеңейіп отырды. Қазба орны әуеден «DJI Mavic 2 Pro» квадрокоптері арқылы суретке түсірілді.

2.2 Материалдың сипаттамасы (Тұрарұлы А., Жұмабаев А., Байғалиев Ж.)

Алынған материалдар өңделіп, ғылыми тұрғыдан талданып отырды. Қазба барысында ғимарат бөлмелерінің шикі кірпіштен қаланған қабырғалары ашылды. Кірпіштердің көлемі біркелкі емес. Сонымен қатар пахса блоктардан құйылған қабырға қабаты кездеседі. Шикі кірпіштер сары түсті саз балшықтан құйылған болса, пахса блоктарынан күлгін түстес, арасында

ұсақ мал сүйектері, кож, әртүрлі қыш ыдыс сынықтары кездеседі. Қабырғалардың кейбірінде құм аралас сазбен сыланған сылақтары болды. Қабырғалар бірнеше құрылыс кезеңдерінен тұрады. Мұның бәрі ғимарат қабырғаларының ұзақ жылдар бойы пайдаланылғанын, бірнеше рет сол орында қайта салынғанын байқатады. Сондай-ақ жөндеу, қайта құрылымдау кезеңдерінен өткені белгілі. Құрылыс кезеңдерін анықтауда мәдени қабаттардан табылған тиындардың атрибуциясы ескерілді.

3 Талқылау (Мұқтар Ә., Ахметова У., Тұрарұлы А., Жұмабаев А., Байғалиев Ж.)

Қазбада анықталған ғимаратты зерделеу барысында осыған ұқсас келетін нысандар іздестірілді. Қонақ қабылдау мақсатында салынған ғимараттарды жіктеу барысында құрылымы типтік емес және талдауы күрделі ғимараттар жиі ұшырасты. Сондықтан жіктеу барысында осындай мақсаттағы барлық ғимараттарды толық қамту мүмкін болған жоқ. Оған қоса ол ескерткіштердің жеке ерекшеліктерін сипаттау - бөлек тақырып.

Біз зерттеген ғимаратқа біршама ұқсас деп Алтын Орданың астанасы – Сарай қаласында қазылған ғимаратты атауға болады. Бұл ғимаратты орналасқан жері мен жобасының ерекшелігіне байланысты мұсылман дінімен байланыстыруға болатын шығар деген пікір бар. Ол қаладағы үлкен мешітке қарсы 5,5 м қашықтықта, көшенің екінші бетінде орналасқан. Ғимараттың солтүстік бөлігі қираған, сондықтан оның нақты пішіні мен өлшемдерін анықтау мүмкін болмады. Зерттелген бөлігінің жобасы Г тәріздес. Үй-жайлар екі перпендикуляр сызықтың бойына орналасқан. СШ–ОБ бағытындағы ұзындығы шамамен 20 м, СБ–ОШ бағыты бойынша ұзындығы – 9,7 м. Ғимарат ені 5,25 м [Зиливинская 2011: 137].

Ғимараттың солтүстік-батыс қанатындағы бес бөлме зерттелді. Олардың төртеуінің көлемі бірдей, стандартты орналасқан қарапайым қонақ бөлмелері. Бұл бөлмелерде тұрмыстық заттар жоққа тән, белсенді өмірдің ізі білінбейді. Сондай-ақ оларда алтынордалық тұрғын үйлерге тән қайта жасаулар мен қайта жобалау да жоқ. Бұл ғимараттың қоғамдық сипатын көрсетеді, ол бөлмелерді үй шаруашылығымен айналыспаған, уақытша тұрғындар жайлаған.

Г.А. Федоров-Давыдов бұл ғимаратты қонақ қабылдайтын үй – ханака деген болжам айтты. Бұл болжам көңілге қонымды, өйткені жақын жерде тек мешіт қана емес, зиярат ету нысаны болуы мүмкін кесенелер де бар.

Шығыс елдерінде көпшілікке белгілі, саудагер керуендеріне арналып біркелкі етіп салынған, жолаушылар тоқтайтын орындар бар. Араб елдерінде мұндай ғимараттарды керуен-сарай дейді, яғни, керуендерге арналған сарай ғимараты, ал түркі тілдері басым жерлерде оларға хан деген атау қолданылған [Зиливинская 2018: 12].

Жол бойындағы қонақүйлерден басқа қалаларға кіре берісте және қала ішінде де керуен-сарайлар болған. Қалалық керуен-сарайларда қонақүйлер ғана емес, сонымен қатар оларда қолөнер шеберханалары мен саудагерлер дүкендері де болуы мүмкін. Вакф (уақып) ретінде қалалық керуен-сарайлар өз иелеріне айтарлықтай табыс әкелді (вакф - мұсылман елдерінде мемлекет немесе жеке тұлға тартынан діни ұйымдарға қайырымдылық ретінде берілген салық салынбайтын мүлік) [Беленицкий және т.б. 1973: 139]. Ортағасырлық қала керуен-сарайлары аз зерттелген, өйткені олар толық сақталмаған, бірақ жол бойындағы жолаушылар тоқтайтын орындар барлық шығыс елдерінде кеңінен танымал [Зиливинская 2018: 14].

Сарайшықта 1996 жылдан бастап қазылған «хан» типті сарай кешенінде орналасқан орта ғасырлардағы саяхатшылар мен көпестер жатын орындарға жайғасып, жылқыларына қора тауып, тауарларын сатып, басқа саудагерлермен және келушілермен аралас-құралас болған.

Бұл ғимарат туралы «Сарайшықтың қыш бұйымдары» атты еңбекте былай сипатталған: «Оның пішіні, негізінде архитектуралық “хан” типтес жобаланған сарай кешенді. “Ханалар” қадірлі қонақтар, көпестер мен тәу етушілер, саяхатшылар үшін тұрғызылатын. Ол XIV–XVII ғасырларда шығыстағы мұсылман елдерінде өте кең таралған еді. Құрылыстың көлемі зәулім 40×20 метрлік. Бұл жерде бұрын болған құрылыс нысандары кезінде тегістеліп, бітеліп те тасталған» [Самашев және т.б. 2008: 19].

Ғимараттың 20×20 метрлік орталық бөлігінің негізгі қаңқасы екі метрлік құйылған платформаның үстіне мықтап шикі кірпіштен қаланған. Қаңқаның қабырғаларының іші әртүрлі материалдармен толтырылып бекітілген. Ғимаратта 25 бөлме тазартылды. Оның оңтүстік жағындағы портал бөлігі аркалы келген, кіре-берісіндегі шығыңқы тұсында кең пандусы бар. Бұрыш-бұрышында сәл шығыңқылау жасалған мұнаралар орналастырылған. Портал күйдірілген кірпіштен қаланып, бедерлі панель және кестелі өрнектер түрінде ақ алебастрден жасалып, сәндік элементтермен қапталған.

Кіре берісінде кең алаң бар. Бұл ғимаратты, болжам бойынша Жошының ұрпағы Орыс хан салдырған [Самашев және т.б. 2008: 19]. Ол 1370 жылдары Дешті-Қыпшақтың шығысындағы өз иелігіне өткен жерлерде билігін нығайтып, күйреуге бет бұрған империяны қайта қалпына келтіруге тырысты. Сығанақтағы резиденциясын ұстай отырып, Сарайжұқты өз иелігінің астанасына айналдырғысы да келді. «Көптеген медресе, ханака, мешіт және басқа игілікті ғимараттар салдыртқан» атасы Еженнің үлгісіне сай, Орыс хан да орталық қалаларды гүлдендіруді қолға алады [Кляшторный, Султанов 1992: 198].

Көп ұзамай ғимарат жан-жағына қарай кеңейе бастаған, оның қапталдарына симметриялық түрде қанат секілді бөлмелер жалғанған. Артқы шығыс жағы да көптеген жанама құрылыс нысандарының есебінен өсе түседі. Құрылыс саны 40 шақты болып көбейді. Ансамбльдің орта тұсы жанамалап салынған тұрғынжай шатырларының үстінен биік тұрды. Негізінен олардың көбісі тұрғылықты бөлмелер болған [Самашев және т.б. 2008: 20].

Бұл қазба біз қарастырып отырған № 3 қазбадан 30 м-дей жерде орналасқанын ескерсек, қаланың осы ғимараттар орналасқан ауданы керуеншілер, саяхатшылар, жолаушылар, зиярат етушілердің түнеуі үшін салынған құрылыстардан тұрған болса керек.

2021 жылы № 3 қазбадан ұзын дәліздердің бойында қатар-қатар орналасқан бес бөлменің ашылуына байланысты бұл нысанды да қоғамдық ғимарат – қонақ қабылдайтын орын деп болжаған болатынбыз [Жумабаев, Тұрарұлы 2021: 165].

4 Зерттеу нәтижелері (Мұқтар Ә., Ахметова У., Тұрарұлы А., Жұмабаев А., Байғалиев Ж.)

Ғимараттың орталық бөлігі бұрын ашылғандықтан, солтүстік және оңтүстік бөлігінде қазбаны кеңейту арқылы жүргізу жоспарланды. Осы мақсатта 2021 жылы қазбаның солтүстік-шығыс бұрышы солтүстікке қарай 3 м-ге кеңейтіліп қазылса, 2022 жылы сол аумақ солтүстікке қарай 7 м-ге дейін, шығыс бағытқа 4 м-ге кеңейтіліп қазылды. Осы бөліктен ғимараттың солтүстік шеті айқындалды. Ғимараттың солтүстік қабырғасының қалыңдығы 85 см, биіктігі 80 см. Осы солтүстік қабырға мен қазбада ашылған № 1 бөлме арасында ені 70 см, ұзындығы 400 см болатын дәліз ашылды. Кейіннен ғимарат қайта салынған кезінде бұл дәлізді қалыңдығы 5-6 см бірнеше қабат балшық ерітіндісін құю арқылы бітеп тастаған. Дәліздің шығыс жақ шетінде тандыр пеш орналасқан. Пештің диаметрі 38 см, тереңдігі 15 см. Ауызы батысқа қараған. Дәліздің оңтүстігіндегі № 1 бөлменің қабырғасы 2021 жылы ашылған болатын, ол ағаш қаңқалы қабырға түрінде жасалған. Ағаш сырықтарды тірек етіп жасаған қабырғаның қалыңдығы 25 см, сырықтардың арасы 30 см.

2021 жылғы маусымда ашылған батыс қабырғаның бойындағы ені 75-100 см болатын дәліздің шетінде ғимараттың солтүстік қабырғасынан шығатын есігі болған. Ол кейін көлемі 42×21×8 см шикі кірпіштермен қаланып бітелген, қаланған кірпіштер ішкі жағында 35 см-дей қабырғадан шығып тұр.

Солтүстік қабырға үстіне шығыс жағында тағы бір күлгін түсті пахса қабырға қаланып биіктетілген. Солтүстік-батыс бұрышта солтүстікке 73 см шығыңқы қабырға жалғасқан. Оның қалыңдығы 36 см. Бұл ғимараттың батыс қабырғасымен байланысты болса керек. Ал осы солтүстік-батыс бұрышта батыс қабырғаның сыртқы жағынан тақап тағы бір қабырға қаланған, ол кейінгі құрылыс қабатында салынғаны байқалады. Жер бетінен 55 см тереңдіктен қаланып басталған, одан төмен күл аралас топырақ қабаты жатыр. Бұл қабырға ұзындығы оңтүстік бағытқа қарай 320 см, қалыңдығы 60-70 см. Қабырға сыртынан қатар орналасқан екі тандыр пеш ашылды. Бұл тандыр пештердің көлемі үлкен. Тандырлардың диаметрі 60 см, биіктігі де 60 см, қабырғасының қалыңдығы 5 см. Екі пештің аралығы 20 см. Тандыр пештердің солтүстік және батыс жағында онша айқын емес қабырға сұлбалары байқалады. Яғни, тандыр пештер бөлме ішінде орналасқан болуы мүмкін.

Қазбаның солтүстік-шығыс тұсынан, ғимарат сыртынан үш жеке жерлеу шұңқыры және шаруашылық мақсатта қазылған шұңқыр анықталды. Шаруашылық шұңқыры ішінен қыш ыдыс сынықтары, мал сүйектері және ерекше айта кетер нәрсе, дөңгелек ойықтар ойылған қойдың жауырын сүйектері табылды. Өңделген жауырын сүйектерінің саны – 9. Сондай-ақ қазбаның шығыс жиегінен қыш кірпіштен салынған көрхана ғимаратының бір бөлігі ашылды. Бұл адам қабірінің біз зерттеп жатқан ғимаратқа қатысы жоқ, кейінгі кезеңде пайда болған нысандар болғандықтан, қазбадағы жұмыс күші ғимараттың топырақтан ашылмай жатқан оңтүстік бөлігіне жұмылдырылды.

Қазбаның оңтүстік шетіндегі бөлменің қабырғалары 2021 жылғы маусымда жартылай қазылғандықтан оны толықтай ашу мақсатындағы жұмыстар 2022 жылы жүргізілді. Бұл бөлме шартты түрде № 7 бөлме деп белгіленді. 2021 жылы ашылған алты бөлменің сипаттамасы бұдан бұрын жарияланған болатын [Ахметова және т.б. 2022].

№ 7 бөлме. № 5 бөлменің оңтүстігінде орналасқан. Бөлме көлемі 5,10×3,75 м. Қабырғалардың биіктігі 1,80-1,88 м, қалыңдығы 75-50 см. Шығыс қабырғаның қаландыларына қарасақ, оның бірнеше құрылыс кезеңдерінен тұратыны, қабырғаға жөндеу жұмыстары жүргізілгенін байқаймыз. Әсіресе, бірнеше қабат етіп қара сұр түсті балшықтан құйылған бөлігі айқын көрініп тұр. № 5 бөлменің батыс жағында орналасқан дәліз осы бөлмеге шығатын болған. Солтүстік қабырғасына тақалған жерге шикі кірпіштен аласа келген тұғыр бағана қаланған. Оның көлемі 1,1×0,5 м, биіктігі 45 см. № 5 бөлменің есігі осы бөлмеге қарай шығатын болған, бірақ кейіннен бітеліп, орнын сылақпен сылап тастаған. Бөлменің ішкі көрінісінде басқа ешқандай құрылыс элементтері жоқ. Едені саз балшықпен сыланған. Бөлмені тазалау барысында қыш ыдыс сынықтары, мал сүйектері табылды.

№ 8 бөлме. № 7 бөлменің оңтүстік жағынан ашылды. Есігі солтүстігінде, № 7 бөлме жаққа қараған. № 8 бөлменің батыс жағында дәліз орналасқан. Бөлме көлемі 3,1×4 м (ШБ–СО бағытында). Қабырғаларының биіктігі 65 см-ден 148 см-ге дейінгі аралықта, қалыңдығы 50-70 см шамасында. Қабырғалар ішкі жағынан саз балшықпен сыланған. Сылақтың қалыңдығы 2 см. Бөлменің шығыс, оңтүстік және батыс қабырғалары бойында II тәріздес сыпа салынған, сыпаның кеңдігі шығыс бөлікте 80 см, оңтүстік бөлікте 178 см, батыс бөлікте 50 см. Биіктігі 30-40 см шамасында. Бөлменің басқа аумағы түгелдей саз балшықпен сыланған еденнен тұрады (1-сур.). Нивелирмен өлшегенде

еден қазбаның беткі деңгейінен 250 см тереңдіктен анықталды. Шығыс сыпада тандыр пеш орналасқан. Сыпа ішімен тандырдан екі арналы қан оңтүстік бағытқа қарай жүргізілген. Канның ұзындығы 240 см, әрбір арнасының ені 10 см, екі арнаның арасындағы қабырғаның қалыңдығы 25 см. Қан бөлменің оңтүстік-шығыс бұрышында қабырға ішіне жүргізілген мұржамен жалғасады. Бөлмедегі тандыр пештің диаметрі 40 см, қабырғасының биіктігі 35 см. Пештің ауыз қуысы батыс жаққа қараған, оның ені 20 см, биіктігі 30 см. Тандырдың ауыз қуысы алдында оттық шұңқыры бар, оның көлемі 35×30 см, тереңдігі 10 см. Тандыр пештің солтүстік жағында, бөлменің солтүстік-шығыс бұрышында шаруашылық мақсатта қазылған шұңқыр еден деңгейінен анықталды. Шұңқыр диаметрі 50 см, тереңдігі 60 см, қабырғасы тік, түбі тегіс келген. Ішінен мал сүйектері, қыш ыдыс сынықтары, тандыр пеш қабырғасының сынықтары шықты, шұңқыр саз топырақпен аралас толтырылған. Шығыс сыпаның шетінен бөлменің батыс қабырғаға дейін еденнен қазылған ордың орны анықталды. Ордың ұзындығы 210 см, ені 10 см, тереңдігі 10-20 см. Ор ішінің топырағын тазалау барысында жұқа ағаш тақтай қалдықтары, ағаш үгінділері шықты. Шамасы, ордың ішіне ағаштан жасалған жұқа қабырғаның түбі бекітіліп, қалқа (ширма) немесе шымылдық тәрізді үй жабдығы болғанға ұқсайды. Сыпадан орға дейінгі еденнің көлемі 1,80×1,35 м болса, ордан солтүстік қабырғаға дейінгі еденнің көлемі 2,40×0,75 м. Бөлме есігін солтүстік қабырғаның батыс

1-сур. Сарайшық. Ғимараттағы № 8 бөлме. Фотосурет: Жүніс Байғалиев
Fig. 1. Saraishyq. Room № 8 of the building. Photo: Zhunis Baigaliev
Рис. 1. Сарайшык. Комната № 8 в здании. Фото: Жунис Байғалиев

жақ шетіне орнатқан. Есіктің ені 70 см. Саман кірпіштен табалдырық салынған, биіктігі 5 см, қалыңдығы 30 см. Бөлмені топырақтан ашу барысында мыс тиындар, жылқы бейнесіндегі қола құлып, қола қоңырау, екі қыш шырағдан және қыш ыдыстардың сынықтары табылған.

Дәліздер. № 8 бөлменің батыс қабырғасының сыртында С–О бағытта салынған дәліз бар. Ол № 7 бөлменің оңтүстік шетінен басталып 6,20 м ұзындыққа дейін созылған, ені 1 м болады. Дәліздің батыс қабырғасының биіктігі 140 см, қалыңдығы 60 см. Бұл қабырға батысқа қарай қисайып тұр.

№ 8 бөлменің шетінен ғимараттың шығыс қабырғасындағы есіктің орны ашылды. Есіктің ені 1,40 м. Бұл жерде ұзындығы 5,30 м, ені 1,40 м болатын қуыс – кіреберіс дәліз пайда болған. Дәліз қабырғаларының биіктігі 84-90 см шамасында. Бұл дәліз № 8 бөлменің батыс жағындағы дәлізге дейін созылған. Ол екі дәліздің арасы шикі кірпішті қабырғамен бөлініп тұр. Осы дәліздердің оңтүстік жағынан № 9 бөлме ашылды.

№ 9 бөлме. Бұл бөлме ғимараттың алдыңғы ашылған бөлмелерінен жоғарғы мәдени қабаттан анықталды. Сондықтан уақыты бойынша кейінгі кезеңдегі тұрғынжай деп есептелінді. Бұл бөлменің есігі солтүстік қабырғасының шығыс жақ шетінде орналасқан, кіреберіс дәлізге шығатын болған. Есіктің ені 98 см, табалдырығының биіктігі 7 см, қалыңдығы 23 см. Есіктің батыс жағында солтүстік қабырғаға тақала тандыр пеш салынған. Тандырдың диаметрі 47 см, биіктігі 37 см, қабырғасының қалыңдығы 3 см болды. Қабырғасының ішкі жағына тарақ тісімен салынған өрнектер жүргізілген. Пештің ауыз қуысы оңтүстікке қараған, көлемі 20×15 см. Ауыз қуысы алдында пеш шұңқыры анықталды, оның көлемі 35×25 см, тереңдігі 5 см. Тандыр пештен батыс бағытқа қарай ұзындығы 180 см екі кан арнасы созылған, арналардың ені 16 см, аралық қабырғасының ені 16 см. Кан арналары солтүстік қабырғаның бойына ойып жасалған тік мұржаға жалғасқан. Тандырдың аузынан оңтүстік бағытқа қарай 2,65 м-ге дейін сыпаның қабырғасы созылған. Қабырғаның биіктігі 38 см, ені 20 см. Сыпаның ені 2 м шамасында. Іші топырақпен толтырылған.

Бөлменің жалпы көлемі 5,75×4,75 м. Бөлменің шығыс қабырғасының биіктігі 100 см, қалыңдығы 60 см, сарғылт түсті шикі кірпіштен қаланған. Солтүстік қабырғасының биіктігі 84 см, қалыңдығы 45 см. Ол қабырға үш құрылыс қабатынан тұрады. Оңтүстік қабырғадан екі құрылыс кезеңі байқалды. Төменгі қабаттағы қабырға қара-сұр түсті блоктан соғылған, ал жоғарғы қабаттың сарғылт түсті кірпіш қаландылары бар. Қабырғаның жалпы биіктігі 1,4 м. Бөлменің батыс қабырғасы айқын емес. Еден деңгейінде анықталған қабырғаның сұлбасы 20 см тереңдікте қазылды.

Оңтүстік қабырғадан 2,25 м, шығыс қабырғадан 1,60 м сыпаға дейінгі бөліктің бәрін еден алып жатыр. Еден саз балшықпен сыланған. Еденде оңтүстік қабырғадан солтүстікке қарай 1,20 м жерде батыс-шығыс бағытында қазылған ор анықталды. Ордың шеті шығыс қабырғаға еніп кеткен. Ор шығыс қабырғадан есептегенде 160 см ұзындықта қазылған, оның ені 20 см, тереңдігі 7 см. Бұл жерде ағаштан құрылған қалқа қабырға – шымылдық секілді интерьер бөлшегі орналасқан болуы мүмкін.

2022 жылғы қазба жұмыстарының нәтижесі ғимараттың екі параллель қабырғасы бойында қатарласа орналасқан бөлмелері мен дәліздерін ашып көрсетті [Ахметова және т.б. 2023: 39] (2-сур.). Одан басқа, ғимараттың солтүстік шегарасы анықталды. Ғимараттың ұзын келген шығыс қабырғасы № 8 бөлменің оңтүстік шетінен үзіліп, ішке кіретін есік орны, одан әрі дәліз пайда болды. Ғимарат әр кезеңде жаңартылып, құрылысына өзгерістер енгізіліп отырған. Қазбада бөлмелердің интерьері орта ғасырлық қалалар бөлмелерінің классикалық үлгісінде салынғаны

2-сур. Сарайшық. Ғимараттың 2022 жылы ашылған оңтүстік бөлігі. Фотосурет: Жүніс Байғалиев

Fig. 2. Saraishyq. The southern part of the building excavated in 2022. Photo: Zhunis Baigaliev

Рис. 2. Сарайшык. Южная часть здания, исследованная раскопками в 2022 г. Фото: Жунис Байғалиев

байқалады. Яғни, бөлменің біраз бөлігін сыпа алып жатыр. Ішіне тандыр пеш салынып, сыпа ішімен кан арналары жүргізілген. Сонымен қатар бөлмелердің бір бөлігін керме – шымылдықпен бөлгенін дәлелдейтін еденнен қазылған орлардың орны табылуы да маңызды. Тек, № 7 бөлме ішіне еш құрылыс салынбаған, бос кеңістік болды. Ол заттарын уақытша сақтауға қоятын қойма ретінде қолданылған болуы мүмкін. Кіреберіс дәліз бен № 9 бөлме ғимараттың басқа бөлмелері деңгейінен 50–60 см-дей жоғары орналасқан. Олар мерзімдеу бойынша кейінгі уақытқа жатады деп есептелгендіктен, бұл бөлмелерді тағы да тереңдетіп қазуды қажет етеді.

5 Қорытынды (Мұқтар Ә., Тұрарұлы А.)

Көлеміне, ішкі құрылымына қарағанда бұл қонақ қабылдау қызметін атқарған қоғамдық ғимарат деп қорытындылауымызға болады. Табылған жәдігерлер ішінде жылқы бейнесіндегі қола құлып фрагменті, таңба салынған шырағдан, шеңберлер ойылып алынған қой жауырындары қызығушылық тудырады. 2021 жылғы қазба кезінде № 4 бөлмеден қола қоңырау табылса, 2022 жылы № 8 бөлмеден дәл осындай қоңырау табылып отыр. Бұл керуеншілердің немесе хабаршы атшабарлардың қоңырауы болса керек. Дәліздердің бірінен қоладан жасалған шағын кір тасы табылды. Бұл жәдігердің саудагерлердің тауары өлшеміне қатысты болғаны анық. Сонымен қатар Өзбек, Жәнібек, Хызыр хандардың пұлдары бар, екі дана дирхем мен 28 пұлдан тұратын тиындар жиынтығы қазылған нысанды мерзімдеу, ақша қатынасы бойынша жақсы ақпараттар берері сөзсіз. Ғимараттың құрылысын ашу болашақта оңтүстік бағытта жалғасады. Қорыта айтқанда, мақала жазу барысында 2022 жылғы № 3 қазба орнынан қоғамдық ғимарат – ханның жалғасын қаздық деген ой түйіндедік.

ӘДЕБИЕТ

- 1 Арзютов Н. Отчет о раскопках, произведенных в 1937 г. на месте развалин Золотоординского города Сарайчика // Известия АН КазССР. Сер. археол. 1949. Вып. 2. С. 126–134.
- 2 Ахметова У.Т., Тұрарұлы А., Жұмабаев А.Ж. 2021 ж. ортағасырлық Сарайшық қаласында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары // Қазақстан археологиясы. 2022. № 2 (16). 111–120-бб.
- 3 Ахметова У.Т., Мұқтар Ә.К., Қасенов М.С., Тұрарұлы А., Жұмабаев А.Ж. Жайық бойы Алтынорда қалалары (XIII–XVI ғғ.). Алматы: Болат Медиа, 2023. 148 б.
- 4 Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. Л.: Наука, 1973. 393 с.
- 5 Жұмабаев А.Ж., Тұрарұлы А. Ортағасырлық Сарайшықтағы 2021 жылғы археологиялық жұмыстар // Вестник Атырауского университета. 2021. № 3 (62). 18–27-бб.
- 6 Зиливинская Э.Д. Медресе и ханака в Золотой Орде (по письменным источникам и археологическим данным) // Проблемы истории, филологии и культуры. 2011. № 2. С. 129–151.
- 7 Зиливинская Э.Д. Архитектура Золотой Орды. Ч. II. Гражданское зодчество. Казань: Отечество, 2018. 353 с.
- 8 Маргулан А.Х. Тезисы доклада «Раскопки Сарайчика» на Всесоюзном археологическом совещании 1951 года (24.04.1951 г.) // НА ИА КН МНВО РК. Д. 219.
- 9 Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан: летопись трех тысячелетий. Алма-Ата: Рауан, 1992. 378 с.
- 10 Петров П.Н., Муктар А.К., Биккиняев Н.Х., Жұмабаев А.Ж. Нумизматические находки в средневековом городе Сарайчук по результатам археологических исследований. Ч. I // МАИАСП. 2022. № 14. С. 382–404.
- 11 Петров П.Н., Ахметова У.Т., Жұмабаев А.Ж. Нумизматические находки в средневековом городе Сарайчук по результатам археологических исследований. Клады. Ч. II // МАИАСП. 2023. № 15. С. 857–872.
- 12 Самашев З. Отчет о работах ЗКАЭ в Атырауской и Мангыстауской областях 1996 году // НА ИА КН МНВО РК. Д. 2463.
- 13 Самашев З. Отчет о работах ЗКАЭ на городище Сарайчик в 1998 г. // НА ИА КН МНВО РК. Д. 2500.
- 14 Самашев З. Отчет об аварийно-спасательных археологических работах на городище Сарайчик в 2003 году // Фонд Государственного историко-культурного музея-заповедника «Сарайшық». 189 с.
- 15 Самашев З. Отчет о работах ЗКАЭ ИА МОН РК в 2005 г. // НА ИА КН МНВО РК. Д. 2748.
- 16 Самашев З., Күзнецова О., Плахов В. Сарайшықтың қыш бұйымдары. Алматы: Археология, 2008. 264 б.

REFERENCES

- 1 Arzyutov, N. 1949. In: *Izvestiya AN KazSSR. Ser. arheol. (News of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Ser. archaeol.)*, 2, 126–134 (in Russian).
- 2 Akhmetova, U., Turaruly, A., Zhumabayev, A. 2022. In: *Kazakhstan arheologiyasy (Kazakhstan Archeology)*, 2 (16), 111–120 (in Kazakh).
- 3 Akhmetova, U. T., Muktar, A. K., Kasenov, M. S., Turaruly, A., Zhumabayev, A. Z. 2023. *Zhaiyk boyy Altynorda kalalary (XIII–XVI gg.) (Golden Horde cities at the Zhaiyk river region (13th–16th centuries)*. Almaty: “Bolot Media” Publ. (in Kazakh).
- 4 Belenitskiy, A. M., Bentovich, I. B., Bolshakov, O. G. 1973. *Srednevekovyy gorod Sredney Azii (A medieval city of Central Asia)*. Leningrad: “Nauka” Publ. (in Russian).
- 5 Zhumabayev, A. Z., Turaruly, A. 2021. In: *Vestnik Atyrauskogo universiteta (Bulletin of Atyrau University)*, 3 (62), 18–27 (in Kazakh).
- 6 Zilivinskaya, E. 2011. In: *Problemy istorii, filologii i kul'tury (Problems of History, Philology and Culture, Journal of Historical, Philological and Cultural Studies)*, 2, 129–151 (in Russian).
- 7 Zilivinskaya, E. 2018. *Arhitektura Zolotoy Ordyy. Ch. II. Grazhdanskoe zodchestvo (Architecture of the Golden Horde. Part II. Civil architecture)*. Kazan: “Otechestvo” Publ. (in Russian).
- 8 Margulan, A. 1951. In: *Scientific Archive of the Margulan Institute of Archaeology*. D. 219 (in Russian).
- 9 Klyashtornyy, S. G., Sultanov, T. I. 1992. *Kazakhstan: letopis trekh tysyacheletiy (Kazakhstan: the chronicle of three millennia)*. Alma-Ata: “Rauan” Publ. (in Russian).

- 10 Petrov, P. N. Akhmetova, U. T. Zhumabayev A. Zh. 2023. In: *Materialy po Arkheologii i Istorii Antichnogo i Srednevekovogo Prichernomor'ya (Proceedings in Archaeology and History of Ancient and Medieval Black Sea Region)*, 15, 857–872 (in Russian).
- 11 Petrov, P. N. Mukhtar, A. K. Bikkiyev, N. H., Zhumabayev, A. Zh. 2022. In: *Materialy po Arkheologii i Istorii Antichnogo i Srednevekovogo Prichernomor'ya (Proceedings in Archaeology and History of Ancient and Medieval Black Sea Region)*, 14, 382–404 (in Russian).
- 12 Samashev, Z. 1996. In: *Nauchnyj arhiv Instituta arheologii Komiteta nauki MNVO RK (Scientific Archive of the Margulan Institute of Archaeology)*. D. 2463 (in Russian).
- 13 Samashev, Z. 1998. In: *Nauchnyj arhiv Instituta arheologii Komiteta nauki MNVO (Scientific Archive of the Margulan Institute of Archaeology)*. D. 2500 (in Russian).
- 14 Samashev, Z. 2003. In: *Fond Gosudarstvennogo istoriko-kul'turnogo muzeya-zapovednika «Saraishyk» (Scientific Archive of the Saraishyk state historical and cultural museum-reserve)* (in Russian).
- 15 Samashev, Z. 2005. In: *Nauchnyj arhiv Instituta arheologii Komiteta nauki MNVO (Scientific Archive of the Margulan Institute of Archaeology)*. D. 2748 (in Russian).
- 16 Samashev, Z., Kuznetsova, O., Plakhov, V. 2008. *Sarayshyqtyn qysh buiymdary (Ceramics of Saraichik hillfort)*. Almaty: “Archaeology”. Publ. (in Kazakh, Russian, English).

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді. /
Раскрытие информации о конфликте интересов. Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов. /
Disclosure of conflict of interest information. The authors claim no conflict of interest.
Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 24.12.2023.
Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 24.09.2024.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 24.09.2024.

